

Varga Benjámin: *Agendarius Strigoniensis* 1583, 1596

A források magyar nyelvű szövegét gondozta, és a szokatlan szavak, szókapcsolatok szótárát készítette Lovas Borbála, közreműködött és lektorálta Földváry Miklós István Műhelytanulmányok 8

Budapest: Argumentum Kiadó–ELTE BTK Vallástudományi Központ Liturgiátörténeti Kutatócsoport, 2022, CXXV+170 l.

(Vitaindító recenzió)

HORVÁTH Csaba Péter

Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, posztdoktor kutató
ORCID: 0000-0003-2016-9068

A liturgikus szerkönyvek számos műfaja ismeretes,¹ melyek a régi magyar művelődéstörténet kategóriái alapján – több más kiadványműfajjal (posztilla, perikopáskönyv stb.) egyetemben – az *egyházi használati irodalom*² csoportjába tartoznak. A teljesség igénye nélkül: az *ordináriumok*, *misekönyvek* és a *breviáriumok* a papságra és a szerzetesközösségekre, a *pontifikálék* kifejezetten a püspökre vonatkozó szertartások rendjét tartalmazzák. Mindezek mellett a *rituálék* – melyeknek számtalan elnevezése ismeretes: a legtöbb európai nyelvterületen *manuale* vagy *baptismale*, a közép-európai térségben *obsequiale*, később, a trentói romanizálást követően *rituale* stb. – a papság és a hívő közösség mindennapi érintkezésének dokumentumai. (Az *Agendarius* főcímének magyarozatát lásd: XIII.) A keresztény óvilág minden egyes tájegységéhez saját liturgikus úzus kapcsolódik, amely egyrészt identitásképző (másoktól elválasztó) funkcióval bír, másrészt a szokványostól és általánostól sem különbözik jelentősen, nehogy botránnyt kreáljon. A szerzetesrendek a tértől független, saját úzust használnak.³ A rituálék a legkülönbözőbb benedekcióknak, egyes ünnepekhez, emléknapokhoz kapcsolódó szentelmények konzekrálásának, a szentségek kiszolgáltatásának, valamint egyes kegyes cselekedetek (például a temetés) végzésének gyakorlatát, tehát nem a szentmise vagy a zsolozsma köréhez kapcsolódó vagy püspöki kiváltságnak minősülő szertartások rendjét tartalmazzák. Ezek kutatása minden eset-

-
- 1 Részletes számbavételüket és történeti fejlődésüket lásd: FÖLDVÁRY Miklós István, „Liturgikus könyvek”, in *Ars sacra: A liturgikus művészet kézikönyve*, szerk. SZAKÁCS Béla Zsolt, Szent István kézikönyvek 16, 335–402 (Budapest: Szent István Társulat, 2019).
 - 2 Jan-Dirk MÜLLER, „Gebrauchsliteratur”, in *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, szerk. Gert UEDING, 12 köt. (Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1992–2015), 3:587–605. Lásd erről még a *Régi Magyarországi Nyomtatványok* második kötetének tárgymutatója alapján Heltai János monográfiáját: HELTAI János, *Műfajok és művek a XVII. századi magyar könyvkiadásban 1601–1655*, Res Libraria 2 (Budapest: Universitas Könyvkiadó, 2008).
 - 3 FÖLDVÁRY Miklós István, „A római rítus változatainak kutatása VI: Az úzus kialakulása és funkciója: kompozíció és önazonosság”, *Magyar Egyházzene* 21, 4. sz. (2013/2014): 339–358, 339–340.

ben interdiszciplináris feladat:⁴ a különféle liturgikus segédkönyvek az irodalom-, a néprajz- és a történettudomány mellett a nyelvészet, a teológia és a klasszika-filológia művelői számára is értékes forrásbázisul szolgálnak. Ezt a tudományközi együttműködést reprezentálta a nagyszombati *Agendarius* könyvbemutatója köré szervezett egéssznapos konferencia az MTA-ELTE Lendület Liturgiátörténeti Kutatócsoport szervezésében, melyre 2022. október 13-án került sor *Telegdi, Mossóczy és az Agendarius: Rítusok, népnyelvűség és lelkipáztorkodás a XVI. század végi Magyarországon* címmel; a rendkívül gyümölcsöző tanácskozás előadásainak anyaga a tervek szerint 2023-ban nyomtatásban is megjelenik.

A szervezett liturgiátörténeti kutatások legfontosabb szakmai műhelye, az ELTE Vallástudományi Központ keretében működő Liturgiátörténeti Kutatócsoport két kiadványsorozatot jelentet meg: a *Monumenta Ritualia Hungarica* angol nyelvű, a nemzetközi tudományos szintérre szánt kritikai kiadás-sorozat,⁵ a Műhelytanulmányok a hazai szakmai közönség számára szolgáltató tanulmányokat, forrásközléseket. Ez utóbbi adott helyt a Telegdi Miklós nevével és tekinthetőségével két kiadást megérett *Agendarius Strigoniensis* szövegkiadásának.

Telegdi irodalmi működése 1573-tól bontakozott ki, amikor Verancsics Antal esztergomi érsek kinevezte vikáriusává, majd a főpásztor halálától kezdve az esztergomi főegyházmegye apostoli kormányzójaként (*administrator in spiritualibus*) tevékenykedett haláláig (1586), mivel a primási széket a bécsi udvar 1596-ig nem töltötte be. Érseki kinevezésének gátja lehetett egyrészt, hogy tudományos fokozattal nem bírt,⁶ másrészt – amint erre Varga Benjámín is rámutatott (XLVI) –, hogy a Habsburg-adminisztráció káderpolitikája gátolta azt. Telegdi teljes irodalmi és egyházszerző munkássága a *Trentói Zsinatot követő értelmiségi útkeresés* jegyében zajlott. Ez nemcsak magyar, hanem nemzetközi jelenség is volt, ugyanakkor a hazai katolikus egyházi értelmiség tevékenységét két egymással párhuzamos folyamat nehezítette: a reformáció tanainak terjedése és az, hogy az oszmán terjeszkedés következtében a Magyar Királyság területe állandó háborús övezet volt. A mohácsi csata során a felsőklérus gyakorlatilag megsemmisült, a főpapi székeket hosszú időn keresztül nem töltötték be, a bécsi kormányzati szervek az egyházi jövedelmeket katonai célokra lefoglalták. Az erdélyi és partiumi részeken az egyházi birtokokat szekularizálták, ezzel teremtve meg a kialakuló rendi állam jövedelmeit, az erdélyi fejedelmi vagyont. Ily módon a katolicizmus befolyási övezete a 16. század közepére – néhány nemesi uradalmat és főpapi birtokot, várat és mezővárost nem számítva – Nagyszombatba (az esztergomi érsekség akkori székhelyére) és Pozsonyba szorult vissza; e két város lesz majd gyújtópontja a következő századokban a katolikus megújulásnak és felvirágzásnak. A 16. században nemcsak a főpap-

4 BÁRTH Dániel, „Telegdi Miklós szertartáskönyvének művelődéstörténeti forrásértéke”, *Rálátás* 6, 2. sz. (2005): 8–13.

5 Balázs DÉRI, szerk., *Missale Strigoniense 1484*, Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum 16: Monumenta ritualia Hungarica 1 (Budapest: Argumentum Kiadó, 2009); Miklós István FÖLDEVÁRY, szerk., *Ordinarius Strigoniensis*, Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum 17: Monumenta ritualia Hungarica 2 (Budapest: Argumentum Kiadó, 2009). Az *esztergomi graduálás és breviárium* kritikái kiadása e sorozat keretében folyamatban van.

6 HORVÁTH Csaba Péter, „Telegdi Miklós (1535–1586)” (doktori értekezés, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, 2019), 45, DOI: [10.15774/PPKE.BTK.2019.013](https://doi.org/10.15774/PPKE.BTK.2019.013), http://realphd.mtak.hu/879/1/Horv%C3%A1th_Csaba_P%C3%A9ter_disszertacio.pdf.

ság – mely birtokjövendelmek híján elsősorban állami tisztségeket látott el⁷ –, hanem a közép- és alsópapság is rossz anyagi és erkölcsi állapotban volt; nem véletlen, hogy a Trentói Zsinaton uralkodói támogatással a magyar prelátnokok a papi nősülés és a két szín alatti áldoztatás mellett érveltek. Ezek ugyanis – a ránk maradt csekély számú 16. századi kánoni látogatási jegyzőkönyv tanúsága szerint⁸ – a mindennapok gyakorlatát képezték. 1564-ben IV. Piusz brevéjében engedélyezte a két szín alatti áldozást I. Ferdinánd alattvalóinak, így természetesen vehetjük, hogy mind az *Agendarius*, mind Mossóczy Zakariás kéziratok ordófogalmazása a két szín alatti áldozás úzusát írja le; 1604-ben ezt visszavonta VIII. Kelemen pápa (LXXXIV–LXXXIX). Noha az 1563 decemberében véget ért egyetemes zsinat határozatait az összes egyházmegyében három éven belül ki kellett volna hirdetni, Magyarországon ez csupán a győri (1573)⁹ és zágrábi egyházmegyében következett be Draskovich György püspöksége idején, így annak határozatai formális főpásztori tekintély nélkül mentek át többé-kevésbé a gyakorlatba. 1564-ben az Oláh Miklós által összehívott egyházmegyei zsinaton a határozatok magyarországi ratifikálása I. Miksa magyar király döntése nyomán hiúsult meg.¹⁰ Hivatalos kihirdetésükre 1611-ben, Forgách Ferenc esztergomi érsek tartományi zsinatán került sor (a püspökökről, a papok méltóságáról és tanítatásáról, a prédikálásról és a szentségek kiszolgáltatásáról, az egyházi javakról és a kánoni látogatások rendjéről határoztak).¹¹ A Trentói Zsinat a kifejezetten a papság számára rendelt szerkönyveket (*Missale* és *Breviarium Romanum*),¹² valamint a *Vulgata* könyveit és szövegét (az 1590-es *Vulgata Sixtina*, majd az 1592-es *Vulgata Sixto-Clemetina* kiadásával)¹³ szabályozta és egységesítette, a különféle egyházmegyei rituálékat ugyanakkor nem kellett jóváhagyni Rómában. A romanizálás mintájára azonban Pázmány Péter érseksége idején (1625)¹⁴ egész Ma-

7 FAZEKAS István, „Katolikus főpapok a központi hivatalokban a 16. században”, in *Egyházi társadalom a Magyar Királyságban a 16. században*, szerk. VARGA Szabolcs és VÉRTESI Lázár, Series historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis 17, 233–251 (Pécs: Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola Pécsi Egyháztörténeti Intézet, 2017).

8 TOMISA Ilona, kiad., *Katolikus egyház-látogatási jegyzőkönyvek 16–17. század*, ford. DOMOKOS Pál Péter, ROSDY Pál és VARGA Imre, Millenniumi magyar történelem: Források (Budapest: Osiris Kiadó, 2002), 27–88.

9 KOLTAI András, „A győri egyházmegye 1579. évi zsinata”, *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 8, 3–4. sz. (1996): 41–60.

10 FAZEKAS István, „Kísérlet a trentói zsinat határozatainak kihirdetésére Magyarországon 1564-ben”, in *R. Várkonyi Ágnes emlékkönyv: Születésének 70. évfordulója ünnepére*, szerk. TUSOR Péter, 154–164 (Budapest: 1998).

11 Carolus PÉTERFFY, *Sacra concilia ecclesiae Romano-catholicae in regno Hungariae celebrata*, 2 köt. (Posonii, 1741–1742), 2:203–216.

12 Trid. Sess. 7. Can. 13.: „Ha valaki azt állítaná, hogy a katolikus Egyház elfogadott, jóváhagyott és megszokott szertartásait a szentségek ünnepélyes kiszolgáltatásánál a kiszolgáltató megvetheti, vagy bűn nélkül tetszés szerint el is hagyhatja, vagy ezeket bármelyik templom bármely lelkésze megmásíthatja: legyen kiközösítve.” Heinrich DENZINGER és Peter HÜNERMANN, *Hitvallások és az Egyház Tanítóhivatalának megnyilatkozásai*, ford. FILA Béla és JUG László, szerk. BURGER Ferenc, összeáll. ROMHÁNYI Beatrix és SARBAK Gábor, Szent István kézikönyvek 9 (Bátonyterenyé–Budapest: Örökmécs Kiadó–Szent István Társulat, 2004), 390. A kétszáz évnél régebben helyileg meggyökeresedett szertartáselemeket a zsinat továbbra is engedélyezte: RAJNER Lajos, *A rituále-kérdés Magyarországon* (Budapest, 1901), 144.

13 Trid. Sess. 4. DENZINGER és HÜNERMANN, *Hitvallások...*, 372–374.

14 *A Rituale Strigoniense* első kiadását lásd: RMNy 1346. Részletesebben lásd: FÜZES Ádám, „Ritusváltás vagy liturgikus reform? Pázmány Péter liturgikus rendteremtése a XVII. században”, *Praeconia* 1, 1. sz.

gyarországon az esztergomi rítust tették kötelezővé. Az *Obsequiale Strigoniense*¹⁵ utolsó kiadása, Oláh Miklós 1560-as *Ordo et ritusa* és a pázmányi rítusváltás közti időszak liturgikus értelemében a különféle megújulási kísérletek és a reformrituálék időszaka volt. Ennek reprezentatív és nyomtatásban egyedülként két kiadásban megjelent reprezentánsa Telegdi *Agendarius*.

Az esztergomi *Agendarius* két okból tekinthetjük *reformrituálénak*. Egyrészt a gyakorlati lelkipásztorkodás követelményeinek megfelelően átszerkesztette szerkönyvét: a latin nyelvű rítuselemeket több helyütt csonkította, rövidítette, valamint a korábbi *Obsequiale*-kiadások hibás latinságát javította; másrészt számos magyar nyelvű toldalékot illesztett a szertartásrendbe. Külön figyelmet szentelt egyfelől a hívő közönség liturgikus oktatásának, másfelől annak, hogy a szertartásokon részt vevő hívek feleletválaszait magyar nyelven is közreadja. A liturgia-magyarázatok és a feleletválaszok mellett magyar nyelvű esketési és temetési mintabeszédek is szerepeltek rituáléjában. Ezeket – Fekete Csaba nyomán – *paraliturikus* szertartási elemeknek tekinthetjük annyiban, hogy természetesen a szent liturgia továbbra is a római egyház hivatalos nyelvén szólt, a kiegészítések és oktatások mint beékelődő szövegelemek elhangozhatnak magyar nyelven a szertartások előtt/során/után.¹⁶ Mindezek a magyar nyelvű szertartási toldalékok élőbeszéd jellegű, funkcionális szövegek (LXVIII). A késő középkori és kora újkori prédikációirodalom szerzői, megjelentetői intenciói közismertek: egyrészt mintát szolgáltatnak az igehirdetés során a hívekkel való kommunikációban még járatlanabb paptestvérek számára, másrészt felolvasásra szánt beszédeknek is tekinthetjük ezeket (amennyiben a temetést például nem felszentelt pap, hanem lelkipásztori kisegítő – licenciátus¹⁷ – végezte). A liturgiátörténész számára nem az a kérdés, hogy *volt-e anyanyelvi liturgikus nyelvhasználat*, mivel az – Bartók Zsófia Ágnes 2021-es monográfiája tanúsága szerint – a középkori anyagon végigvezethetően *folymatosan jelen volt az egyházi gyakorlatban*, hanem hogy ez a nyelvi anyag mikor került be a liturgikus szerkönyvek általános processzusába, képébe, szövegébe. Amennyiben a nyomtatott írásbeliséget normateremtőnek tekintjük, Telegdi magyar nyelvű szertartási szövegelemei és beszédei az elsők, amelyek ilyen normatív igénnyel lépnek fel.¹⁸ Külön problematikus azonban, és megválaszolandó kérdésként fogalmazódik meg, hogy az *Agendarius* miért csak kétnyelvű szöveget tartalmaz akkor, amikor már Telegdi korában is legalább háromnyelvű volt az esztergomi érsekség (magyar, német, szlovák). Vélhetően a korabeli sajtó alá rendezők nem tudtak

(2006): 22–33. A továbbiakban azokra a régi magyarországi nyomtatványokra, amelyek szövegét nem hivatkozunk, RMNy-, illetve RMK-számokkal utalunk.

- 15 Kritikai kiadását lásd: VARGA Benjámin, *Obsequiale Strigoniense 1490–1560*, Műhelytanulmányok 2 (Budapest: Argumentum Kiadó–ELTE BTK Vallástudományi Központ Liturgiátörténeti Kutatócsoport, 2016).
- 16 FEKETE Csaba, kiad., *Nagyszombati Agendarius: Magyar nyelvű szertartási betétek az esztergomi rítusból 1583, 1596*, Nyelvi és művelődéstörténeti adattár: Kiadványok 11 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2011), 9.
- 17 A licenciátusi intézményrendszerről lásd: SÁVAI János, *Missziók, mesterek, licenciátusok – Missiones, magistri, licenciat*, Missziók és dokumentumok Magyarországról és a hódoltságról – Documenta missionaria Hungarum et regionem sub ditone Turcica existentem spectantia 2: Tanulmányok – Studia 2 (Szeged: Agapé, 1997), 90–108.
- 18 BARTÓK Zsófia Ágnes, *Egyházi férfiak magyar nyelvű szövegei: A Pray-kódextől az Érdy-kódexig*, Műhelytanulmányok 7 (Budapest: Argumentum Kiadó–ELTE BTK Vallástudományi Központ Liturgiátörténeti Kutatócsoport, 2021), 25.

szlovákul és németül, illetve az a cél is szemük előtt lebegett, hogy nem csupán saját egyház-tartományuk, hanem az egész – immár földrajzilag többfelé szakadozott – ország magyar anyanyelvű katolikus lakossága számára kívántak szertartáskönyvet rendelni. Pázmány 1625-ös rituáléja első kiadásától kezdve legalább három nyelven jelent meg (LXXXI).

A kiadvány magát kritikái kiadásként határozza meg (XC, XCIV, XCVIII, CVIII), Varga Benjámin a lehető legnagyobb alapossággal járt el a bevezető tanulmány során, ahogyan ezt korábban, az *Obsequiale Strigoniense* kiadása során tőle megszoktuk. Tartalmi szempontból az *Agendarius*-kiadás megfelel e kiadványtípus kritériumainak: felhívja a figyelmet a forrás jelentőségére, számba veszi kiadásait és fennmaradt példányait – ezzel végleg tisztázza az 1595-ös „fantomkiadás” ügyét¹⁹ (XXVIII–XXX) –, leírja és ismerteti a szövegkiadáshoz felhasznált példányokat, vázlatosan bemutatja Telegdi Miklós életrajzát és irodalmi munkásságát, hasonmás-ol dalakat és illusztrációkat közöl, valamint a kiadott szöveghez megfelelő jegyzetek, indexek és konkordanciák csatlakoznak. A kiadásban a helyes olvasást elősegítő helyt kapott egy a mai olvasó számára készült, szokatlan szavak és szókapcsolatok értelmezését segítő szótár is; ezt – mivel kifejezetten tárgyi jegyzeteket nem szerepeltetnek külön fejezetben a kiadványban – üdvözlendő és előremutató lépésnek tartjuk. A bevezető tanulmány csupán néhány ponton igényel pontosítást, kiegészítést.

1. „Oláh érsek szívesen fogadja a tanult ifjút, Bécsbe küldi tanulmányai befejezésére, majd még azon évben pappá szenteli, és a nagyszombati iskola tanárává teszi.” (XLV) A szakirodalomban több helyütt előjön az a vélekedés, miszerint Telegdi a krakkói után a bécsi egyetemet is látogatta,²⁰ ugyanakkor ezt forrásokkal nem támasztják alá, nincs rá pozitív adatunk.²¹

19 Fekete Csaba még említi: FEKETE, *Nagyszombati Agendarius*, 145–146.

20 SZELESTEI NAGY László, „Előszó”, in TELEGDI Miklós, *Az evangéliumoknak magyarázata (második rész), Nagyszombat 1578*, [1–3] (Budapest: Magyar Katolikus Püspöki Konferencia–Pytheas, 2013), [1]. Egy furcsa ötvözet az információknak: „1558-ban Oláh Miklós Bécsben pappá szentelte” – FÉNYI András, *Telegdi Miklós (1535–1586)* (Budapest, 1939), [5]. Az adatok vélhetően Szinnyeitől erednek: SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, 14 köt. (Budapest: Hornyánszky, 1891–1914), 13:1386–1391. A *Wikipédia*-szócikk is Szinnyei szövegén alapszik: „Telegdi Miklós”, in *Wikipédia: A szabad enciklopédia*, utolsó módosítás: 2022.12.14, https://hu.wikipedia.org/wiki/Telegdi_Mikl%C3%B3s. Már többször belefutottunk a Szinnyei-problematikába, az ő adattárát – noha kora tudományos színvonalán alapmű – fenntartásokkal kell kezelni.

21 Fraknói nem említi forráskiadványában: FRANKL [FRANKÓI] Vilmos, *A hazai és a külföldi iskolázás a XVI. században* (Budapest: Eggenberger, 1873), 213–235. Schrauf egy nemes Telegdiről emlékezik meg, aki 1471-ben iratkozott be a bécsi egyetemre: SCHRAUF Károly, kiad., *A bécsi egyetem magyar nemzetének anyakönyve 1453-tól 1630-ig*, Magyarországi tanulók külföldön 4 (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1902), 116. A legújabb egyetemtörténeti kutatások (544. tételszám alatt) egy báró Telegdi Pálról szólnak, aki 1576. október 13-án iratkozott be: KISSNÉ BOGNÁR Krisztina, *Magyarországi diákok a bécsi tanintézetekben 1526–1789*, Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 13 (Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, 2004), 73. A Bécsi Egyetem osztrák kiadású matrikulái sem említik, csak a Bognár Krisztina által említett Telegdi Pált: WILLY SZAIVERT, szerk., *Die Matrikel der Universität Wien, III. Band, 1518/II–1579/I, 2. Lieferung: Register der Personen- und Ortsnamen*, Publikationen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 6: Quellen zur Geschichte der Universität Wien 1 (Wien–Köln–Graz: Hermann Böhlau, 1971), 253. Neves életrajzírója sem említi bécsi egyetemjárását: BOTH Ferenc, *Telegdi Miklós élete és művei: Irodalomtörténeti tanulmány* (Szeged: Endrényi Lajos, 1899). A 16. századi közép-európai egyetemjárásról összefoglalóan lásd: KELÉNYI Borbála, „Krakkótól Wittenbergig: Magyarországi hallgatók a krakkói, bécsi és wittenbergi egyetemeken a 16. században”, *Gerundium* 8, 1. sz. (2017): 23–50.

2. „Bornemisának adott válaszát már itt nyomtatták, ez volt a híres nagyszombati káptalani nyomda (1578–1609) első vállalkozása.” (XLVIII) Már Ráth György, majd az ő nyomán Both Ferenc is felhívta a figyelmet arra, hogy a Telegdi-nyomda első terméke Lorenzo Maggio jezuita provinciális munkája, az olmützi püspöki szeminárium Mária-kongregációjának szabályzata volt.²² Vélhetően tiszteletből ez lett az első kiadvány, mivel a bécsi jezsuiták inaktív officináját vásárolta meg Telegdi udvari segélyből. Nem utolsósorban a Nagyszombatban, saját házában (a plébániaházban) felállított könyvsajtó próbanyomatának is tekinthetjük ezt a szabályzatot, ugyanis ugyanebben az évben megjelent *de tempore* prédikációinak második kötete mint az első, katolikus szerzőtől Magyarországon nyomtatott magyar nyelvű könyv. Ezt adta ki hasonlóan a Magyar Katolikus Püspöki Konferencia 2013-ban.²³ Ugyanakkor a *Felelet* az első nyomtatásban megjelent, magyar nyelvű katolikus vitairat.

3. „1580-ban látott napvilágot következő vitairata, melyben a közkeletű protestáns toposszal szállt harcba, miszerint a pápa maga volna az Antikrisztus.” (XLVIII) Már 2019-ben megvédett doktori értekezésünkben közöltük azt a mikrofilológiai megállapítást, miszerint „Telegdi e műve Szent Péter és Pál apostolok napjára szánt második prédikációjának újradiadása”.²⁴ Ugyanazon évben – a Telegdi-nyomda talán legtermékenyebb évében, 1580-ban – jelent meg prédikációinak harmadik (*de sanctis*) kötete,²⁵ a különkiadást²⁶ csupán a kiadványműfajt meghatározó paratextusok különböztetik meg a prédikációsözvegtől.

A kiadvány főszovege a professzionális bevezető tanulmánnyal ellentétben egy igen lényeges ponton kritizálható. Az *átírás, szövegközlés mikéntje egy kritikai szövegkiadás esetében mindig kényes kérdés*, mivel azt egymással ellentmondó érvek, hitek, tanult és a textológiai munka során különféle műhelyekben elsajátított eljárások határozzák meg. Kritikai észrevételeink e tárgykörben semmi esetre sem személyesek, és nem egy jól körülhatárolható iskola gyakorlata ellen fogalmazódnak meg: csupán szakmai állásfoglalásunkat kívánjuk közölni és ütköztetni az *Agendarius* szövegközlésének gyakorlatával. Elfogadhatónak tartjuk azt az eljárást, miszerint az *Agendarius* latin nyelvű szövegelemeit az MRH sorozat gyakorlata szerint írták át (ezek közül egyedül Telegdi papsághoz intézett előszavát fordították magyarra: XXIII–XXIV). Holt nyelvről lévén szó, a könnyebb azonosíthatóság és kereshetőség érdekében egységes nemzetközi szabványoknak megfelelő átírási gyakorlatot alkalmaz a szövegközlő. Ezzel ellentétben textológiai szempontból elfogadhatatlannak tartjuk a magyar nyelvű szövegrészek radikális modernizálását. Amint Lovas Borbála írja *A magyar szöveg gondozásának és átírásának elvei* című fejezetben:

22 RMNy 417. Vö. RÁTH György, „A legelső nagyszombati nyomtatvány”, *Magyar Könyvszemle* 15, 1–2. sz. (1890): 42–47; BOTH, *Telegdi Miklós...*, 83.

23 Lásd a 20. jegyzetet.

24 HORVÁTH, „Telegdi Miklós...”, 123.

25 TELEGDÍ Miklós, „Vgyan azon napra más Praedicatio: Melyben meg bizonytattat, hogy a' Papa, az az a' Romai Pispöc nem Antichristus. De azoc a' kic ütet annac neuezic, az Antichristus tagiai”, in TELEGDÍ Miklós, *Az evangeliomoknac, mellyeket vasarnapokon es egyeb innepeken esztendő által az anyaszentegyházban oluasni és praedicallani szoktanac, magyarázattjánac harmadic resze, mely magaban foglalialya a szentec innepire ualo evangeliomokat*, 416–439 (Nagyszombat, 1580), RMNy 474.

26 RMNy 475.

A kötet magyar nyelvű szövegrészeit modernizáltuk. Tettük ezt azért, hogy illeszkedjék a latin nyelvű részek modernizált és egységesített átírásához, mely az MRH-sorozat elvei szerint készült. Emellett azért is ragaszkodtunk a modernizáláshoz, mert az *Agendarius* kiadásánál autográf kézirat hiányában két nyomtatvány szövegvariánsait dolgoztuk fel. E modernizáláshoz igazítottuk a mellékletben található Mossóczy-féle kéziratot is, hogy a szövegrészek jól összevethetőek legyenek. Szeretnénk túllépni ezzel azokon a gyakorlati akadályokon, melyek az átírások eltérő volta miatt a liturgikus tétel azonosításakor, keresésekor nehezítik a kutatók munkáját. A modernizált szöveg a tudományos igények kielégítésén túl a liturgiában való gyakorlati használatra is alkalmassá teszik a szövegrészeket. (XCVII)

A szöveg modernizált olvasata a mai nyelvállapot nyelvtani, fonetikai szabályait követi, így segíti az értelmezést. A magyar szöveg modernizálása során a lexikai és morfológiai réteg megmaradt, míg a szintaktikai és fonetikai rész modernizált formában szerepel az átiratban. (XCVII)

A nyelvjárási típusjelenségeket (Mossóczy í-zős nyelvjárást: *ülő és igaz Istennek* stb.) szintén megjegyzés nélkül javítottuk normatív alakra. (XCVIII)

Az *Agendarius* magyar nyelvű szövegbetéit gondozó és sajtó alá rendező irodalomtörténetész textológiai gondolkodásmódja jelentősen megváltozott az elmúlt években, hiszen egy 2019-es recenziójában még kritikával illette a radikális modernizálás gyakorlatát:

Az átírási elveket tanulmányozva azonban szembeötlő néhány olyan megoldás, mellyel nem értek egyet. Üdvözlendő, hogy az előszó többféleképpen interpretálható megfogalmazása ellenére a modernizálás csak részleges, így az érthetőség szem előtt tartása mellett megmarad a szöveg régies karaktere is.²⁷

Az RMKT XIII/A kötetének sajtó alá rendezői továbbgondolták a Stoll Béla-i elveket, viszont – amint erre Lovas Borbála helyesen hívja fel a figyelmet – nyelvtanilag anakronisztikus, sőt lényegileg soha nem létezett nyelvállapotot kapunk, amely sem nem „eredeti” avagy „rég”, sem nem „modern” átírata a forrásdokumentumoknak.²⁸ Ez is azt támasztja alá, hogy a betűhív átírási forma az, amelybe nem lehet oly könnyen belekötni; nem okoz értelemzavaró olvasatokat, ugyanakkor kinyitja az olvasó előtt a hermeneutikai kereteket. (Kritikai kiadások olvasása alapvetően szakmai közönségtől elvárható. Talán jelen kötet egyik hiányossága az, hogy nem jelöl-
te ki saját közönségét.)

1. Érhetőnek véljük azt a szándékot, miszerint „használható” szöveget kívánnak kiadni kezeik közül a szerkesztők, ám akkor ez a szövegközlés már nem kritikai, hanem népszerű kiadás lesz. A magyar kiadói gyakorlat alapján először egy kritikai jegyzetapparátussal ellátott betű-

27 LOVAS Borbála, „Bogáti Fazakas Miklós históriás énekei és bibliai parafrázisai (*Énekek éneke, Mózesi diadalversek, Jób könyve*), 1575–1598”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 123 (2019): 695–699, 698.

28 A recenzált kötet szövegközlési alapelveit lásd: Ács Pál és SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, „Előszó”, in BOGÁTI FAZAKAS Miklós, *Históriás énekei és bibliai parafrázisai („Énekek éneke”, „Mózesi diadalversek”, „Jób könyve”)*, 1575–1598, szerk. Ács Pál és mások, Régi magyar költők tára: XVI. századbeli magyar költők művei, új folyam, 13/A, 7–15 (Budapest: Balassi Kiadó, 2018), 12–14.

hű – a latin nyelvű szövegbetétek esetében (mint a jelen kiadásban is) univerzalizált – átiratot kell(ene) közrebocsátani, a további kiadások pedig ez alapján készülhetnek. Az *Agendarius*-ban olvasható lelki tükör (41–51) valóban, akár a mai kor embere számára is alkalmas lelki olvasmány, a gyónásra felkészülést segítő szöveg lehet. (Más gond az, hogy Magyarországon nagyon nehéz bármilyen könyvet eladni fizetőképes, érdeklődő kereslet híján. Bárcsak egyre-másra nőne a templomba járó, aktív hívek száma, akik az engedélyezett ősi liturgikus formákhoz kötődnek!) Azt az érvet is gyakran hallhatjuk, olvashatjuk a „modernizált” átiratok közrebocsátása mellett, hogy a számítógépes keresést ez a metódus jelentősen megkönnyíti a nyomdai PDF-en, valamint a „virtuális Guttenberg-galaxis” más médiumain, szövegadatbázisain keresztül. Álláspontunk szerint itt nem lehet megkerülni a „dupla” munkavégzést: a betűhű szövegközlés alapján egy modernizált átirat közrebocsátására is szükség van. Itt azonban meg kell jegyeznünk: ha két vagy több professzionális filológust egymás mellé ültetünk, és átiratjuk velük ugyanazt a betűhív szöveget modernizált változattá, soha nem fogjuk ugyanazt az eredményt kapni: a nyelvjárási jelenségek, a központozás vagy egyes szavak írásképe más-más megoldásokat fog eredményezni. A modernizált átirat épp emiatt is lényegesen képlékenyebb a betűhűnél.

2. Lovas Borbála Stoll Béla két szövegkiadására,²⁹ valamint Horváth Iván közleményére és a hálózati Balassi-kritikai kiadás sajtó alá rendezésének gyakorlatára hivatkozik. Stoll azzal érvel a részben (helyesírási) modernizált átirat mellett, hogy sem Gersei Albert *Árgirus históriájának*, sem az ismeretlen szerzőtől származó *Eurialus és Lucretiának* nincs autográf szövegvariánsa. Ezen a koncepción Horváth Iván még erőteljesebben túllép: a teljes és minden nyelvi jellegzetességet eltörölő (nemcsak a helyesírást, hanem a nyelvjárási jellegzetességeket és a kiejtést is „korszerűsítő”) átirat mellett érvel: „Ez alól [a nem tudás alól, miszerint nem eldönthető, hogy a szerző, a szövegközlő vagy szövegközlők sora mennyiben hatott az aktuális, a kutató előtt heverő szöveg nyelvállapotára – H. Cs. P.] a történeti hűséghez ragaszkodó szövegkiadó sem lehet kivétel, éppen, mivel ragaszkodik a történeti hűséghez. Neki is saját nyelvjárásában (a mai Budapest értelmiségi szociolektusában) kell Balassit olvasnia és olvastatnia.”³⁰ Mindezzel szemben az a szakmai álláspontunk, hogy a szövegkiadónak a szöveget nem „átadnia”, hanem konzerválnia kell kritikai kiadásában, annak minden jellegzetességével együtt, betűhű átiratban (a tipográfiában használt *r* a betűhű szövegközlésben átírható *s*-sé). Aki kézbe veszi a betűhív (nyomtatott) szöveget, legyen akár kutató, akár laikus érdeklődő, nem fogja neheznek találni annak olvasását; a 16. század közepi-végi nyelvállapot nem áll értelmezhetetlenségig vagy olvashatatlanságig távol a mai sztenderd nyelvváltozattól: amikor első- és másodéves történész-hallgatókkal korabeli szöveget olvastunk egy szemináriumon, szemük meglehetősen gyorsan hozzászókkott a kora újkori könyvek tipográfiai jellegzetességeihez. Az igaz ugyan, hogy a nyomtatásban megjelent könyv nem feltétlenül a szöveg szerzője vagy szerkesztője, hanem a nyomdász nyelvjárását, helyesírást és nyelvi tudatosságát tükrözi, mégis *hű lenyomata a kor nyelvál-*

29 VARJAS Béla és mások, szerk., *XVI. századbeli magyar költők művei 1567–1577*, Régi magyar költők tára: XVI. századbeli magyar költők művei 9 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990), 371–461, 572–593.

30 HORVÁTH Iván, „Még távolabb a betűhűségtől”, in *A Stollwerk: Stoll Béla 80. születésnapjára*, szerk. Ács Pál és SZÉKELY Júlia, 23–25 ([Budapest]: Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézet-Balassi Kiadó, 2008), 25. Ha nekünk nincs budapesti értelmiségi szociolektusunk, akkor nem foglalkozhatunk Balassival? Nem készíthetünk – úgy egyáltalán – kritikai kiadást? Vagy egyenesen tiltott számunkra a historia litteraria kutatása, nem vagyunk rá méltók?

lapotának, amelyben kiadták azt. A kritikai szövegkiadás „örök időkre” szól, azok újbóli, javított közlésére csak kivételes esetekben szokott sor kerülni; ugyanakkor a mai sztenderd nyelv változik, egy-két évszázad múltán talán már nem tekintenek a mai értelemben „modernizált” szövegkiadásokra „használatóként”; ennek eklatáns példája a századforduló Pázmány-összkiadása.

3. A szövegközlés kontamináció. A két kiadás és a latin nyelv szabályai alapján a helyesnek ítélt alakot veszi fel a főszövegbe a szövegközlő, az ettől eltérő alakokat lábjegyzetben hozza (szövegkritikai jegyzetek formájában, melyek a lap alján kaptak helyet, nem külön könyvfejezetben). Mivel a két kiadás között – a második kiadás végén szereplő második halotti beszéd kivételével – csupán helyesírási, kisebb részben morfológiai eltérések vannak, ez a megoldás égbekiáltó hibaként talán nem félrható. Ugyanakkor jelen esetben érdemes lehetett volna egy *editio princeps*et meghatározni – jelen esetben a Telegdi életében megjelent első kiadást –, és annak főszövegét alapul véve a második kiadás eltéréseit jegyzetben közölni.

4. Mind az 1988-as, mind a 2004-es szabályzat, illetve ajánlás – még annak figyelembevételével is, hogy minden egyes szöveg más-más nyelvi és tipográfiai sajátosságokkal rendelkezik – megfogalmazza a *kritikai kiadásokkal kapcsolatos alapelveket, melyeket az irodalomtörténész szakma elfogadott*, és az MTA Textológiai Munkabizottsága hitelesített, például:

Egyébként azonban meg kell őrizni az írás korfestő erejét és azokat a sajátosságokat, amelyek a szerző nyelvéllapotát és írásgyakorlatát jellemzik. Így változatlanul kell hagyni a maitól eltérő hangtani jelenségeket (pl. a magán- és mássalhangzók rövidségét és hosszúságát), a nyelvjárási jellegzetességeket és a prozódiai különlegességeket. Ugyancsak változatlanul kell hagyni a szövegben a szavaknak eredeti egybe- vagy különírását, a nagy- és kisbetűk használatát, az idegen szavaknak, a személy- és földrajzi neveknek, az újságcímeknek írásmódját, továbbá a központoszást.³¹

1832 előtti szövegek esetében a betűhűség javasolt, a szükségszerű módosítás, emendálás következetes és részleteiben nyomon követhető legyen.³²

Népszerű kiadványok esetén: „Mai helyesírás szerint a modernizálás azonban nem érintheti a versritmust, a rímeket, a nyelvtani szerkezeteket, a hangtani és egyéni írássajátosságokat”.³³

5. A kiadvány függelékben közli *Appendix Mossóczyana* címmel Mossóczy Zakariás nyitrai püspök³⁴ teljesen magyar nyelvű kéziratot ordófogalmazványát (LXXII-LXXXIII, 113–129), amely Oláh *Ordo et ritusának* az Országos Széchényi Könyvtárban található első példányának

31 Péter László, összeáll., „Irodalmi szövegek kritikai kiadásának szabályzata”, in *Bevezetés a régi magyarországi irodalom filológiájába*, szerk. HARGITTAY Emil, 3. kiad., 114–131 (Budapest: Universitas Könyvkiadó, 2003), 120.

32 „Alapelvek az irodalmi szövegek tudományos kiadásához”, *Irodalomtörténet* 85, új folyam, 35. 3. sz. (2004): 328–330, 328.

33 Uo., 330.

34 Róla részletesebben lásd: IVÁNYI Béla, *Mossóczy Zakariás és a magyar Corpus Juris keletkezése* (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1926), 1–142; MIKÓ Gábor, „A magyar törvények első kiadása és Mossóczy Zakariás”, *Acta Universitatis Szegediensis: Sectio Historica* 138 (2015): 145–164, 145–150.

végén, hozzá kötött lapokon olvasható.³⁵ Ez a szöveg még merészebb liturgikus kísérlet, mint Telegdi reformrituáléja. A szövegközlés azonban szintén teljesen nélkülözi a kritikai kiadás alapelveit: mivel egyértelmű szakmai konszenzus alapján és kétséget kizáróan Mossóczy-autográfal van dolgunk, ezt még Stoll Béla megfontolásai alapján is – „Stoll szerint a szerző autográf lejegyzésében fennmaradt munkát betűhíven (esetleg az adott kiejtést tükröztető mai helyesírással is) érdemes közölni” (XCVII) – betűhíven kellett volna közölni. Ezzel szemben ezt is a Telegdi-rituále magyar nyelvű szövegbetéteinek közlési módszertana alapján olvashatjuk, „hogy a szövegek jól összevethetők legyenek” (XCVII). Összességében kimondhatjuk, hogy a magyar nyelvű szövegek esetében a magyar hagyomány értelmében *a kritikai kiadás elvei sérültek*, így e részek esetén népszerűsítő jellegű, jegyzetelt és indexelt szövegkiadásáról beszélhetünk.

Telegdinél a szentírási részek magyar fordítása saját áttünetés, ebben a többi kora újkori szerzővel rokon.³⁶ Éppen ezért feleslegesnek tűnik a Káldi- és főleg a Károlyi-féle bibliafordítás³⁷ összehasonlító célzatú citálása – mint ahogyan azt Fekete Csaba 2011-es forrásközlésében végezte –, különösen annak figyelembevételével, hogy a két kora újkori fordítás teljesen más forrásbázison alapult. A magyar szentírási és paraliturgikus nyelvhasználat tekintetében szinte minden esetben saját fordításról beszélhetünk, a klerikus szerzők – felekezettől függetlenül – nem voltak ráutalva magyar nyelvű fordítások használatára. A bibliafordítások egyrészt szószékre (gyülekezeti használatra), másrészt – a 17. századi kisebb méretű, könnyebben hordozható kiadásoktól kezdve – magánhasználatra készültek. Mind az *Agendarius* kiadása során nyert tapasztalatok, mind a kötetbemutató köré szervezett konferencia leglényegesebb hozadéka annak kimondása volt, hogy Telegdi szerkönyvének nemcsak címe, hanem magyar nyelvű szövegrészei nemcsak a reformációra adott válaszként, hanem a *trentói szellemiségű tudatos és tervezett lelkipásztori működés produktumainak* tekinthetők. Már a kereszténység felvételétől és az államalapítástól fogva lelkipásztori szükségyszerűség volt a nemzeti nyelvű katekézis, a bibliai történetek elmesélése, valamint a szertartások magyarázata is. Normateremtő aktusként ez a nagyszombati *Agendarius*ban jelent meg elsőként.

Az *Agendarius Strigoniensis* szövegkiadásával és a hozzá kapcsolódó kísérő tanulmánnyal nagyot léptünk előre egyrészt a szorosabb értelemben vett liturgiátörténeti kutatásokban, másrészt a Telegdi-filológia eredményeit tekintve is, hozzásegítve ezt a tetemes életművet annak új-rakanonizálásához. Ezért mindenképp *köszönet illeti e kiadvány összes közreműködőjét*. Reményeink szerint a nem túl távoli jövőben egyrészt Telegdi prédikációs kötetek, másrészt hitvitázó műveinek kritikai kiadásával teljes képet kaphatunk nemcsak egy írói-szerkesztői műhely megismerése, hanem egy egyháztörténeti értelemben átmenetinek tekinthető időszak irodalmi gondolkodása tekintetében is.

35 Mossóczy esketési mintabeszédét legutóbb elemezte: KÓNYA Franciska, „Magyar nyelvű esküvői beszédek és köszöntők a 16–18. századból”, in *Egyház és reprezentáció a régi Magyarországon*, szerk. BÁTHORY Orsolya és KÓNYA Franciska, Pázmány irodalmi műhely: Lelkiségtörténeti tanulmányok 12, 209–222 (Budapest: MTA-PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2016).

36 HORVÁTH Csaba Péter, „Adalékok Pázmány Péter bibliahasználatának kérdéséhez: A *Kalauz* példája”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 126, 6. sz. (2022): 800–813, 809, DOI: [10.56232/itk.2022.6.05](https://doi.org/10.56232/itk.2022.6.05).

37 RMNy 1352, illetve RMNy 652.